

# Становлення орфоепічних норм вимови приголосних за рукописами Т.Г.Шевченка

М.Л.Микитин

Однією з основних ознак, що відрізняє літературну мову від місцевих діалектів, є її унормованість. Норма літературної мови має велике суспільне значення. Саме тому в літературній мові є обов'язкові для всіх, хто нею користується, правила граматики, правопису, унормований словниковий склад. Не меншу вагу, особливо зараз, для спільної основи мови нації мають саме її властиві норми орфоєпії. Орфоєпія у власному значенні слова вказує, як мають вимовлятися ті чи інші звуки у певних фонетичних позиціях, у певних сполуках з іншими звуками, а також в окремих граматичних формах та групах слів [8:3].

Власні норми вимови притаманні кожній літературній мові. Давно вже склалися такі норми в українській літературній мові. Початок теоретичної нормалізації української мови, теорії та практики її культури пов'язані з укладанням перших граматик, риторик і словників [6:4].

Елементарні відомості про українську вимову з'являються спочатку з чисто практичних потреб — познайомити з нашою словесністю людей, що не знали української мови. Такі відомості знаходимо вже у першій українській граматиці Івана Ужєвича 1643 [10], у першій друкованій граматиці нової української літературної мови О.Павловського 1818 [9]. "Грамматика малороссійскаго нарѣчія" була надрукована російською мовою, але приклади, зразки українські подані фонетичним правописом.

У першій половині XIX ст. усі спроби побудувати український правопис ґрунтувалися або на засадах фонетичного принципу, або на поміркованому поєднанні етимологічного і фонетичного принципів. О.Павловський негативно поставився до історико-етимологічного правопису "Енеїди" І.Котляревського. Він був прихильником і оборонцем фонетичного принципу правопису в українській мові. Саме завдяки цьому у першій граматиці нової української літературної мови відбиті основні риси південно-східного діалекту, який став її основою.

З появою граматики О.Павловського розпочалася організація українського правопису на засадах фонетичного принципу [7:17]. На фонетичних засадах був побудований і правопис першої половини XIX ст., яким надрукована "Русалка Дністровая" на Західній Україні. Правописна система, яку для своїх творів прийняв П.П.Гулак-Артемівський, відіграла значну роль в історії української орфографії. Її називали слобожанським правописом. Г.Ф.Квітка-Основ'яненко у спеціальному листі про правопис український зазначав, що він пише "як вимовляється, або за методом П.П.Гулака-Артемівського" [2:52].

У 1861 р. у Петербурзі почав виходити журнал "Основа", правопис якого істотно не відрізнявся від правописних систем першої половини того сторіччя [7:26-7]. Проблему українського правопису вивчала спеціальна комісія Російської Академії наук, її рекомендації лягли в основу правописної системи "Словаря української мови" за редакцією Б.Грінченка. На думку вчених, словник зафіксував той стан розвитку української літературної мови на початку XX ст., коли вона вже висунула упорядковану фонетичну систему правопису літературної мови [1:126].

Отже, про особливості української вимови, які згодом стали орфоєпічними

ми нормами, є свідчення у багатьох правописних системах, побудованих більшою чи меншою мірою на фонетичних засадах.

Т.Г.Шевченко теж дотримувався в основному фонетичного принципу письма, він писав тільки "на слух". З Шевченковим словом, яке показало світові прекрасну українську мову, ми інтимно зустрічаємося, знайомлячись з рукописами поета. Рукописи були видані двічі: "Мала книжка" Автографи поезій 1847-1850 [12] і "Більша книжка" Автографи поезій 1847-1860 [13]. "Більша книжка" — альбом досить великого обсягу: 328 заповнених сторінок і 69 чистих аркушів у кінці. Вона укладена на основі "Малої книжки", тут вже знаходимо авторські правки.

Питання про становлення орфоепічних норм за рукописами Шевченка досліджували Б.В.Кобилянський [5], М.М.Фащенко [11]. Наводячи відповідні факти, вони свідчать про те, що в рукописах творів Шевченка відбиті майже усі вимовні норми, які стали згодом орфоепічними.

Вимова префікса [з] перед глухими приголосними, засвідчена в рукописах, значною мірою збігається із сучасними нормами: *сходить* [12:17], *спускають* [12:83], *ссунувся* [15:249], *схаменулась* [13:268], *спродались* [13:274] та інші (у "Малій книжці" — 24 випадки, у "Більшій" — 49). Послідовність оглушення префікса [з] виявляється й у написаннях літери *с* перед буквами на позначення шиплячих: *несчулась* [13:41; 15:41], *счудять* [12:96]. Не виявлено зміни [з] на [ш] перед глухими шиплячими, очевидно, впливала традиція написання.

Префікс [роз] в рукописах представлений перед буквами на позначення глухих приголосних *к,п,т,х,ц,с,ч* як *рос-*: *роскажи* [12:3; 13:5], *росцвітає* [13:5], *ростилась* [13:128], *росчинають* [13:177] та ін. (32 випадки у "Малій" і 64 випадки у "Більшій"). Заслугують на увагу слова *ростелився* [13:306] із [розсте]лиўс'а], *ростлана* [13:311] із [розстлана], де відбувається не тільки оглушення, а й стягнення. Буква *з* у префіксі зберігається перед буквами на позначення дзвінких та сонорних приголосних: *розважати* [12:21], *розризнили* [12:316], *роздавить* [13:325] (48 випадків у "Малій", 34 випадки у "Більшій"). Слід звернути увагу на варіантність написань префікса *роз-//рос-*, що є свідченням варіантної вимови: *розхристані* [12:179], *розсипалось* [12:28], *розстелися* [13:310], *роскучилась* [12:396], *роскажу* [12:398]. Збереження *роз-* перед коренем, що починається на глухий приголосний, може пояснюватися й впливом традиції написання.

Тенденція до збереження дзвінкого [з] у префіксі *без-* знаходить підтвердження у Шевченка: *безкрилимь* [13:54], *безсмертнихь* [13:229] (у "Малій" 25 випадків, у "Більшій" — 27).

Становить інтерес вживання прийменників *сь, зь*. Перед словами з початковим глухим приголосним вживається то *сь*, то *зь*: *зь киргизами* [12:1; 13:1], *зь хаты* [13:30], *зь препоганымь* [13:146] (106 випадків у "Більшій"), *сь своїми* [12:191], *сь кимь* [12:217], *сь шумомь* [12:187], *сь цыганами* [13:33] (у "Малій" — 16, у "Більшій" — 63). Якоїсь закономірності у вживанні *сь, зь*, тобто в їх залежності від наступного приголосного, в рукописах не встановлено, очевидно, під впливом традиції написання.

Дзвінки у кінці слова, за рукописами, не оглушуються: *надь* [12:43], *голодь* [12:15], *садь* [14:179], *голубь* [12:42] тощо (усього 255 випадків у "Малій", 399 — "Більшій"). Перед глухими приголосними також зберігається дзвінкість: *тяжко* [12:23], *легше* [12:134], *парубки* [12:329], *стежку* [12:403], *казка* [13:193], *швидко* [13:233] та ін. (у "Малій" — 82, у "Більшій" — 87).

У переважній більшості випадків дзвінкий приголосний зберігається у префіксі *од-*: *од+почити* й похідні [12:4, 23, 51, 59, 63, 113, 145; 13:25, 120, 197, 200], *одправилаь* [13:51], *одставкою* [13:198] тощо (31 у "Малій" і 26 у "Більшій"). Але є приклади написання *от-* перед дзвінким [д]: *от+дали* й похідні [12:66, 98, 190; 13:17, 30, 125, 147, 174] (у "Малій" — 11 випадків, у "Більшій" — 12).

Не зустрічається в рукописах Шевченка асиміляція свистячого перед шиплячим, очевидно й тут він йшов за традицією написання: *брязчали* [12:257], *несчулась* [12:406; 13:41], *счудять* [13:219], *росжєєвівся* [13:250], *близченько* [13:26], проте один раз зафіксоване написання *близченько* [12:61] відповідно до вимови.

В рукописах зрідка фіксується вимова шиплячого [ж] перед свистячим як свистячого [з]. Очевидно, ця вимова була нечіткою, тому засвідчені паралельні написання: *запорожця* [12:58], *запорожци* [12:106], *запорозци* [13:45] (у “Малій” вимова [ж] перед свистячими як [з] зустрічається 14 разів, у “Більшій” — 9).

Абсолютно послідовно передається в рукописах Шевченка асиміляція шиплячого наступним м'яким свистячим: вимова [шс'] як [с':] у дієслівних формах: *смієся* [12:291], *злякаєся* [13:31], *сховаєся* [13:250], *росиннеся* [13:283]; приголосний [ч] перед [ц'] вимовляється як [ц']/[ц':]: *вкупочи* [12:33], *хатиноци* [12:143], *по чароци* [12:177], *ріцці* [13:267], *колисоцці* [13:267], *купоцці* [13:272].

В рукописах Шевченка заслуговує на увагу асиміляція твердого приголосного [т] за місцем та способом творення: [тч] > [ч:] > [ч] *заквичана* [13:251], *квичала* [12:43], *квичастим* [13:236] та ін. (у “Малій” — 11 випадків, у “Більшій” — 5). Але у словах *праотче* [13:223], *отче* [13:98] немає відбиття цієї норми завдяки, очевидно, впливу книжної мови.

У дієслівних формах 3 особи однини та множини простежується така вимова: *моляця* [12:1], *дивиця* [12:17], *озовеця* [12:53], *любуюця* [12:83], *здаєця* [12:211], *гойдаюця* [13:5], *регочуця* [13:106] тощо (у “Малій” 156 випадків, у “Більшій” — 166). Але цьому суперечить написання із -тця: *дивитця* [13:247, 259, 276], *смієтця* [13:248], *беретця* [13:248], *сіютця* [13:254], *дивлятця* [13:265], *пасетця* [13:266], *дивуетця* [13:289], а також через -тся: *радуются* [13:219], *отверзутся* [13:236], *граються* [13:266] і -цця: *дивицця* [13:271]. Написання -тся, -тця є винятки і пояснюються традиційним написанням.

Не передається в рукописах африкатизація [д] і [д'] перед наступним свистячим і шиплячим: *людски* [12:276], *людським* [13:203] (у “Малій” 6 вип., у “Більшій” — 9).

Тенденція до подовженої вимови м'яких зубних і напівпом'якшених приголосних, якщо вони стоять між голосними, повністю знаходить підтвердження у Шевченка: *гильи* [12:13], *багатья* [12:54], *весилья* [12:230], *похмилья* [13:230], *смиття* [13:233], *коріння* [13:325] (20 і 32 випадки відповідно), але зустрічаються варіанти *коріня* [13:252], *ропнутє* [13:258], *тинью* [13:275].

Отже, у мовленні Шевченка послідовно наявні асиміляція в групах приголосних за дзвінкістю та глухістю, асиміляція приголосного [т] за місцем та способом творення, асимілятивне подвоєння приголосних. Вимова дієслівних закінчень 3 ос. од. і мн. збігається з літературною сучасною орфоепічною нормою. Непослідовно відбита регресивна асиміляція за місцем та способом творення, не передається на письмі африкатизація [д] і [д'] перед свистячим і шиплячим.

В рукописах Шевченка відбита дисиміляція приголосних [чн] в ряді слів: *сердешна* [12:11; 13:46], *рушницю* [12:123], *рушники* [12:46; 13:78]. В рукописах не фіксуються спрощення в групах приголосних за винятком одного випадку - *щасливій* [13:10], пор. *щастливий* [12:182], *щастлива* [12:267], *честную* [13:209], *радостним* [13:213] (у “Малій” 6 випадків, у “Більшій” — 10). На позначення африката [дж] вживається буквособолучення дз: *дзвонили* [12:106], *дзвони* [13:42], *подзвинь* [13:25], але *кукурузы* [13:30]. Це буквособолучення у “Малій книжці” зустрічається 32 рази, у “Більшій” — 15. Чергування [д] - [дж], [зд] - [ждж] у дієслівних основах рукописи абсолютно не відбивають: *отхожають* [12:17], *сыжеу* [12:56], *посижеу* [13:280], *поїзжано* [13:128] та ін. (11 та 17 випадків відповідно).

В рукописах чітко виявляється оглушення префікса з- перед кореневими глухими приголосними к, п, т, х, с. Вимова кінцевого [з] у префіксі роз- повністю відповідає літературній нормі: зберігається дзвінкий перед дзвінким і здебільшого оглушується перед глухими [к], [п], [т], [х], [ц], [с]; [с] фіксується і перед ч. У рукописах скрізь наявний префікс без-, який підтримується, очевид-

но, наявністю прийменника без. Не встановлено якоїсь закономірності у вживанні *сь, зь*, тобто залежно від наступного приголосного. Відповідно до вимови зберігається дзвінкість у кінці слова й перед глухими приголосними кореня, збережений дзвінкий [д] у префіксі *од-* перед глухими приголосними. Послідовно фіксована звукозміна [тч] > [ч] у словах з коренем *квіт-*, передається вимова [ш'с'] як [с'], [чц'] як [ц'], в основному [т'с'] як [ц']. Абсолютно послідовно відбито асимілятивне подвоєння приголосних, дисиміляцію [чн] в ряді слів. Вимова [дз] відповідає літературній. Проте в рукописах не відбито закону вимови свистячого перед шиплячими, не відбито послідовно закону вимови шиплячого перед свистячим як свистячого (фіксується тільки зрідка), не передається африкатизація [д], [д'] перед наступним свистячим і шиплячим, не відбито спрощення в групах приголосних, не фіксується чергування [д]/[дж], [зд]/[ждж]. Очевидно, на це впливала неусталеність норми та традиція письма? Проте наведені факти ще раз підкреслюють визначне місце Т.Г.Шевченка в історичному процесі формування й розвитку української національної літературної мови.

1. Білодід І.К. Історія української літературної мови: Вибрані праці у 3-х томах. - К., 1986. - Т.2. - С.82-129.
2. Жовтобрюх М.А. Мова української преси. - К., 1963.
3. Жовтобрюх М.А. Мова української періодичної преси. - К., 1970.
4. Жовтобрюх М.А., Русанівський В.М., Скляренко В.Г. Історія української мови. Фонетика. - К., 1979.
5. Кобилянський Б.В. Фонетико-орфоепічні норми української літературної мови. - Львів, 1972.
6. Миронюк Н.П. Орфоепія в 4-8 класах. - К., 1986.
7. Москаленко А.А. Нарис історії алфавіту і правопису. - Одеса, 1958.
8. Наконечний М.Ф. Орфоепічні норми ті їх значення // Укр. мова в школі. - 1958. - № 6.
9. Павловський О. Грамматика малороссійскаго нарѣчія. - СПб, 1818.
10. Ужевич І. Граматіка словенскія. - К., 1970.
11. Фащенко М.М. Т.Шевченко і становлення норм української орфоепії // Т.Г.Шевченко і загальнолюдські ідеали: Тези доповідей та повідомлень міжвузівськ. науков. конфер. - Одеса, 1989. - Ч.ІІ.
12. Шевченко Т.Г. Мала книжка. Автографи поезій 1847-1850. - К., 1989.
13. Шевченко Т.Г. Більша книжка. Авторграфи поезій 1847-1860. - К., 1989.

---

### До уваги читачів!

В редакції часопису "Мова" можна придбати 2-ий випуск (1995) "Щорічних записок з українського мовознавства": Мовна ситуація і мовна політика в умовах півдня України (В.Демченко), Мовне самоствердження українців у зв'язку з мовним розвитком інших етносів України (О.Ткаченко), Щодо походження назви Україна (М.Чудак), Проблема мовної приналежності билин (Ю.Карпенко), Абсолютна часова локалізованість в українській мові у зв'язку з темпоральністю та аспектуальністю (О.Бондар), Застарілі слова у складі словотвірного типу віддієслівних іменників із суфіксом -ник (Л.Хаценко), До питання про функції прізвиськ (Н.Хрустик), М.М.Коцюбинський та І.О.Бунін (О.Андрієнко, Ю.Карпенко), Батьківщина і чужина в українській історичній думі (Л.Шуть), Транслятологічний аспект дослідження номинативно-характерологічних фразеологізмів близькородствених мов (Ж.Кулиш), Фразеологізми со значенням беспокойства, волненія, переживання в руском и украинском языках (Н.Башкирова), Традиційне функціонування астроніма Місяць (Т.Ковалевська), Законодавство про мови в Україні (С.Єрмошкін, О.Нагуш), Матеріали до словника зоонімів (З.Волосевич).

Ціна (без пересилання) 1-го та 2-го випусків 60 тисяч карбованців.

**Можна замовити будь-яку окрему статтю!**